

УДК 021:655.11:2-523.6(477-25)

Олена Засць,наук. співроб. відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій НБУВ,
канд. іст. наук**БІБЛІОТЕКА ДРУКАРНІ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ
У ФОНДАХ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ
ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО**

У статті досліджується історія формування книгозбірні при друкарні Києво-Печерської лаври, її призначення, наповнення та подальше збереження у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Ключові слова: «Києво-Печерської лаври типографія», цензура, «освидетельствованные экземпляры», коректорські книги.

The article examines the history of the formation when libraries were printing of Kiev-Pechersk Lavra, its purpose, content and continuance in the collections of the National Library named after VI Vernadsky.

Keywords: «Kiev-Pechersk Lavra tipografiya» censorship «osvydetelstvovannue ekzemplary» proofroom book.

В статье исследуется история формирования библиотеки при типографии Киево-Печерской лавры, ее назначение, наполнения и дальнейшее сохранение в фондах Национальной библиотеки имени В. И. Вернадского.

Ключевые слова: «Києво-Печерської лаври типографія», цензура, «освидетельствованные экземпляры», коректорські книги.

Києво-Печерська лавра була осередком освіти, культури України і Російської імперії впродовж багатьох століть. Про визначну роль Києво-Печерської лаври в поширенні освіти і духовних знань у Російській імперії протягом XVII–XVIII ст. переконливо довела Світлана Кагамлик у своїй монографії [1]. Твори мистецтва, архітектури та літератури, яку видавала друкарня, проаналізував Дмитро Степовик і прийшов до висновку, що імперська влада настійно домагалася контролю над монастирем, чого врешті і досягла впродовж XIX ст. [2]. Книжкова спадщина Лаври в фондах Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського нараховує більше 20 тис. одиниць зберігання. З них лише 8781 входили до складу фундаментальної бібліотеки Києво-Печерської лаври і були внесені до друкованих каталогів

бібліотеки, які вийшли в 1908 і 1912 рр. Решта книг не занесена до друкованих каталогів, але на них є печатка бібліотеки Лаври, або печатки архімандритів, настоятелів, ченців, друкарні, лікарні, інших установ Лаври.

Мета цієї статті – з'ясувати кількість книг бібліотеки друкарні Києво-Печерської лаври, особливості цієї бібліотеки та її призначення.

Друкарня Києво-Печерської лаври, за свідченнями митрополита Євгенія Болховітінова, а пізніше професора протоієрея Федора Тітова, була відкрита в 1616 р., коли була надрукована перша книжка «Часослов з Богом Святим, имейя ношную и дневную службу по уставу, иже в Иерусалиме Великой лавры, иже во святых отца нашего Саввы». Друкарня була куплена архімандритом Єлисеєм Плетенецьким (1596–1624) у м. Стрятині (Галичина) в спадкоємців Федора Балабана в 1609 р., але до 1616 р. стояла недіючою. Побудований у 1720 р., будинок Лаврської друкарні, який пережив багато перебудов, зараз має два поверхи з боку Успенського собору і три з боку Дніпра. На другому поверсі знаходилася сушильня, хромолітографія, палітурна майстерня, бібліотека друкарні [3, с. 58].

Виданням книг завідували архімандрити та церковна братія. Та указом від 22 грудня 1720 р. Петро I повелів усі книги, які видавалися в Печерській і Чернігівській друкарнях, виправляти й узгоджувати з великоросійськими, тобто тими, що видавалися в синодальних друкарнях, а нові, історичні і політичні, треба було подавати на розгляд Святого Синоду. Оскільки шрифт у типографії був церковнослов'янський, то друкувалися тексти лише церковного призначення. Але в 1787 р. імператриця Катерина II, перебуваючи в Києві, своїм указом від 15 березня запровадила при Київській духовній академії «гражданскую» друкарню для друкування книг як російською, так й іноземними мовами, і перебувати друкарня мала в Києво-Печерській лаврі. У 1788 р. для неї були придбані нові шрифти в Європі. А в 1828 р. для «гражданской» друкарні був побудований окремий кам'яний корпус [4, с. 315]. Там виходили друком будь-які книжки, навіть для сторонніх охочих осіб після дозволу цензурного комітету. В архіві лаврської канцелярії є виписка з синодального указу від 24 грудня 1834 р. про те, що повинно було друкуватися, а що не повинно. Про надзвичайний консерватизм і небажання впускати хоча б в щілину самостійності говорить той факт, що в 1904 р. надійшов указ Святого Синоду від 21 грудня за № 12925, що всі богослужбові книги повинні друкуватися за зразками видань синодальних друкарень. Було також заборонено Києво-Печерській друкарні друкувати книгу «Акафісти і канони» доки не буде внесено такі

зміни: 1) молитву Іоанна Златоустого перенести на вечір; 2) молитву архієпископа Філофея виключити зовсім; 3) акафісти Богородиці і преподобним отцям Печерським видалити зовсім, а на їх місце поставити службу святим учителям Кирилу і Мефодію, пам'ять про яких має загальноцерковне значення; 4) внести в текст акафіста Пресвятої Богородиці виправлення митрополита Московського Філарета 1860 р.; 5) згадані «Акафісти і канони» друкувати слово в слово типовим місяцесловом при служебнику останнього видання 1900 р. Санкт-петербурзької синодальної друкарні (підкреслено в документі) з окремим дозволом Святого Синоду кожен раз. Указом ще раніше, 13 квітня 1903 р. була вказівка Києво-Печерській друкарні що для видання церковно-богослужбових книг просити на те кожного разу дозволу Святого Синоду з точним посиланням на основі яких зразків передбачається передрук. Лише внаслідок клопотання намісника Києво-Печерської лаври Антонія, митрополита Київського і Галицького Флавіана і Духовного собору, Києво-Печерській друкарні було дозволено друкувати без окремого кожного разу дозволу книги, але посилати кілька екземплярів до Святого Синоду [5, арк. 3].

Лише революційні події 1905 р. дали поштовх до деяких реформ як у світському так і в церковному середовищі Російської імперії.

Цензура в імперії була скасована лише після Маніфесту 17 жовтня 1905 р. Саме в цей період припадає час найбільш плідної роботи друкарні. Почали друкувати і популярну літературу, і виборчі програми, і дешеві книжки для дітей, і різноманітну богословську літературу.

Саме через цензурний контроль при друкарні була власна бібліотека. Вона складалася з кількох частин. По-перше, це книги синодальних друкарень для зразка, оскільки всі видання друкарні піддавалися перевірці на ідентичність московським і Санкт-Петербурзьким виданням. Так, 11 травня 1722 р. Синод вимагав від Лаври друкувати тільки по «освидетельствованным экземплярам, не прилагая ничего и не убавляя под опасением жестокого штрафа» [1, с. 209]. Тому при друкарні були екземпляри часто друкованих книг і основної богослужбової літератури синодальних друкарень. На таких книгах стоїть печатка «Києво-Печерской лавры типография».

По-друге, це накопичені різні старовинні книги, які друкарня передавала, а також перші екземпляри книг для вчитки коректора.

Оскільки основним призначенням друкарні була все ж видавнича

справа, то книги, які накопичувалися, періодично віддавалися до бібліотеки Києво-Печерської лаври. Недоторканими залишалися при друкарні лише книги синодальних друкарень для зразка. З архівних документів з'ясуємо, що вперше типограф ієромонах Ієронім просив Духовний собор Лаври прийняти книги, «в коих не состоит надобность», з друкарні до бібліотеки в 1770 р. Книги передавалися за списком у 150 одиниць або 79 найменувань. Бібліотекар Америній прийняв за списком книги, вніс їх у реєстр і зобов'язався поставити на пристойне місце. Книги були всі богослужбові московської і Санкт-Петербурзької синодальних друкарень [6, арк. 1–24].

Пізніше, у 1890 р. управляючий друкарнею надав список коректурних книг, які зберігалися в друкарні, до Духовного собору Лаври для передачі їх до бібліотеки. Усього було 569 назв. Духовний собор дозволив передати старі книги, рукописи, коректурні книги з виправленнями до бібліотеки, що й було зроблено [7, арк. 7].

Управляючий друкарнею 20 травня 1912 р. знову подав рапорт Духовному собору, в якому говорилося, що в коректорській бібліотеці друкарні останнім часом зібралася значна кількість різних богослужбових, молитовних і святоотецьких книг та брошур. Всі книги було детально розсортовано на три частини. З них одна частина потрібна для зразка при повторних виданнях і тому була залишена при друкарні. Друга частина, в яку ввійшли стародруки, за вибором бібліотекаря під його розписку передана до фундаментальної бібліотеки Києво-Печерської лаври. А третя частина, яка включала в себе коректурні книги пізнішого часу, передана в книжкову крамницю під розписку завідуючого на пожертву бідним церквам і монастирям. Цього разу було передано 1462 одиниці. Перед тим, як передати до бібліотеки, навіть коректурні книги були переплетені у своїй палітурній майстерні [7, арк. 69]. Таким чином, друкарня тричі передавала до бібліотеки коректурні та інші книги. Хоч і передбачалася висока моральна свідомість ченців, матеріальна звітність була в Лаврі надзвичайно добре організована й облік книжок був суворий.

Справжніх випробувань зазнала друкарня і її майно з початком революційних подій. 18 жовтня 1917 р. І запасний український козацький полк, перейменований пізніше в Сердюцький імені П. Дорошенка, заручившись підтримкою і попередньою згодою Духовного собору, реквізував для своїх потреб і потреб Генерального комітету Лаврську друкарню, в якій поставив варту, хоча дозволив продовжувати роботи. Але Комітет військових депутатів також обманом заволодів друкарнею. Виникла супе-

речка, під час якої прийшли до згоди, щоб роботи продовжувалися в друкарні, а комендантом призначили сотника українського полку, прапорщика В. Шуліку [8, арк. 1–2].

Міністерство народної освіти УНР 5 березня 1918 р. звернулося до настоятеля Києво-Печерської лаври з суворою вказівкою не робити труднощів у друкуванні шкільних підручників видавничому товариству «Звенигора», тим більше, що попередні розпорядження не втратили сили. На це Духовний собор Лаври звернувся до Міністерства народної освіти з відповіддю, що друкарня реквізована була лише на час війни з Центральними державами, а оскільки з цими державами Україна підписала мир, значить закінчився й термін реквізиції друкарні [8, арк. 3–5]. Канцелярія військового народного комісара 30 березня 1918 р. віддала наказ реквізувати станки, шрифти в помешканні монастиря, однак Лавра домоглася 14 травня 1918 р. охоронного листа від департаменту віросповідань [8, арк. 5]. Влада в цей час перейшла до гетьмана Павла Скоропадського, і в Лаври була надія, що її залишать у спокої і вона матиме суверенітет. Однак уже 18 липня 1918 р. Міністерство фінансів УНР просило пропустити трьох представників до друкарських машин Галяндер, аби утворити пробу для витягування паперу для друкування грошових знаків. В результаті огляду й перемовин друкарня продала станок за 30 000 руб. [9, арк. 9–10].

17 грудня 1918 р. Директорія УНР реквізувала друкарню для потреб інформаційного бюро, завідуючим друкарнею було призначено Дмитра Стасюлевича. Було також наказано всі лаврські періодичні видання друкувати українською мовою [9, арк. 6]. 31 грудня 1919 р. друкарня Лаври була реквізована Київським губернським відділом соціального забезпечення уряду УРСР. Розпорядником і контролером майна друкарні Губсоцзабез призначив товариша Бороденка. У цей час друкарня не працювала, але за наказами Губсоцзабезу було видано 1 касу шрифту «Терції» товаришу Рибалкину, американську скородрукарню «Вікторія» товаришу Розану. Подальша доля цього обладнання невідома. Однак з передачею друкарні земельному відділу губернського комітету робота друкарні налагодилася. Якщо протягом 1917–1918 рр. з видавництва вийшло 22 найменування релігійної літератури невеликими тиражами: «Свет Печерский», «Пасхальный привет защитникам Родины», «Западно-русская начальная школа», «Что пожертвовала Лавра для нужд отечества», «Проповеднический листок, Церковно-общественная мысль»,

«Вісті українського церковного союзу» № 1 і 2, «Христианский календарь» на 1918 р., «Соборное слово христианина», то в 1919 р. з друкарні вийшло 28 найменувань великими тиражами: «Статут хліборобських спілок», «Інструкція по організації с/г комуни», «О земле» (наклад 100 тис.), «Социализм и земледелие», «Общественная обработка земли» і т. ін. [10, арк. 3]. Губернський комітет у 1919 р. замовлення давав, але грошей на папір, дрова для парових машин, платню робітникам так і не виділив, тому в жовтні 1919 р. перестали платити робітникам, і Духовний собор оголосив, що друкарня буде обмежуватися тільки працею братії. Як не благали робітники не залишати їх без шматка хліба – друкарня припинила свою роботу.

В роки Громадянської війни почалося масове розкрадання монастиря жителями містечка, яке влада розмістила на території Лаври. Тому Духовний собор Києво-Печерської лаври сам звернувся до новоствореної Академії наук із проханням про передачу бібліотеки Лаври і бібліотеки митрополита Флавіана до Всенародної бібліотеки України. Своєю чергою Академія наук звернулася до уряду з клопотанням про передачу їй і друкарні Києво-Печерської лаври. Академія доводила, що отримання справжньої Лаврської друкарні зі всіма машинами, касами, шрифтами та іншим устаткуванням – це єдиний засіб налагодити видавничу діяльність Всеукраїнської академії наук. У травні 1922 р. прохання ВУАН було задоволено, але передана була друкарня Академії наук лише в кінці 1922 р. [11, с. 140–152]. Та використати її за призначенням не було ніякої змоги, оскільки поліграфічне устаткування частково було вивезене, частково зруйноване, вікна приміщень вибиті, енергетичні двигуни зіпсовані, а ті старозавітні слов'янські шрифти, якими була устаткована друкарня, лежали на підлозі великими нерозібраними купами [12, арк. 5]. Коштів на відбудову в Академії не було, тому вона змушена була підписати угоду з видавничим товариством «Друкар» про передачу друкарні в оренду. Бібліотека, яка була при друкарні, тільки заважала роботі. Академія наук постійно клопоталася, що друкарні ВУАН треба негайно розширити приміщення для персоналу, що обслуговують друкарню, бо через тісноту неможлива нормальна робота друкарні й охорона її майна [13, арк. 1], а «макулатура» з типографських складів розтягується кожним, хто встиг захопити ключі [14, арк. 8]. Незабаром виявилось, що видавниче товариство «Друкар» в орендованій в Академії друкарні порушувало порядок функціонування радянського підприємства й не робило відрахувань на соціальне страхування робітників. Справа розглядалася в судових інстанціях. 25 травня

1923 р. на майно друкарні було накладено арешт. 14 червня 1923 р. була підписана угода про розстрочку в сплаті боргу наймачем [11, с. 147]. Лише в 1924 р. Академія змогла завершити поліграфічну обробку попередньо набраних видань. Серед макулатурного мотлоху колишньої Лаврської друкарні співробітники ВУАН виявили аркуші набраної книги Ф. І. Тітова «Типография Киево-Печерской лавры», яку назвали «Матеріали до історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII ст.», і зробили 200 примірників [11, с. 149]. Решту книг було розброшуровано, щоб не можна було використати за призначенням і продано на макулатуру.

Бібліотеки Лаври передавалися у відання Академії із залишенням їх на місці без права вивозу. Засідання управи Всеукраїнської академії наук постановило доручити догляд за бібліотеками Федору Морозову [16, арк. 3]. Його також було призначено завідувати бібліотеками інших монастирів – Видубицького та Пустинно-Микільського. Уповноважений Академією наук Федір Морозов узяв на себе також завідування друкарнею Києво-Печерської лаври, яку Всеукраїнська академія наук після тривалих переговорів з владою змогла нарешті забрати собі [17, с. 225]. Бібліотека Пустинно-Микільського стояла в незакритих шафах у прохідній кімнаті, зайнятій Житкопом. Акта прийому її Академією не було. Федір Морозов самовільно, не попередивши директора ВБУ, переніс її до приміщення бібліотеки Києво-Печерської лаври, навіть не склавши акта прийому. Він також позносив книги з різних місць Лаври, в тому числі друкарні, до Лаврської дзвіниці, де знаходилася бібліотека. Коли в 1925 р. було проведено перевірку Академією бібліотеки Києво-Печерської лаври, то виявилось, що, крім книжок, записаних у друкованих каталогах, є ще близько 4000 книг. На засіданні 1925 р. розглядалася поведінка Федора Морозова, і було зроблено висновок, що уповноважений Академією Федір Морозов за час свого завідування майже ніякої роботи над тими бібліотеками не проводив, деяких розпоряджень ВБУ не виконував, до дисциплінованої праці не здатний, тому знятий із завідування бібліотеками Лаври [18, арк. 172]. Однак саме він допоміг збереженню книжних скарбів України.

Оскільки сама друкарня Києво-Печерської лаври зазнала сплюндрування, каталогу бібліотеки друкарні до нашого часу не знайдено і зовсім небагато є книг на яких стоїть печатка «**Києво-Печерської лаври типографія**». Це 93 книжні одиниці, які під час роботи друкарні завжди були в «окремій шафі» для зразка. Вони переважно видання двох синодальних друкарень Москви і Санкт-Петербурга.

Києво-Печерська друкарня друкувала, по-перше, *священні книги*: Євангеліє, Біблію, Псалтир, Апостол. Наприклад: Апостол. – М. : Синодальная типография, 1864; Священное Евангелие. – М. : Синодальная типография, 1861, та інші.

По-друге, це церковні *богослужбові книги*, якими користувалися всі православні церкви: акафісти, мінея святкова, мінея загальна, служебник, требник, октоїх, канонік, тріодь пісна, тріодь цвітна, устав, часослов, служби на різні свята і різним святим, наприклад: Праздники нотного пения. – М. : Синодальная типография, 1817; Службы на каждый день страстной седмицы. – М. : Синодальная типография, 1853; Октоих сиречь Осмогласник с 1 по 5 голос. – М. : Синодальная типография, 1863, та ін.

По-третє, це книги *церковно-практичного та повчального характеру*, такі як: Сочинения Димитрия, митрополита Ростовского. – М. : Синодальная типография, 1849. – Ч. 1–5; Святого отца нашего Григория Назиянзина Богослова, архиепископа Константинограда, поучительные слова. – М. : Синодальная типография, 1843; Наставления правильного состязания с раскольниками. – М. : Синодальная типография, 1859, та ін.

Цікаво, що твори Димитрія Ростовського (в миру Данила Туптала, родом з м. Макарова на Київщині) вперше були надруковані в Києві в друкарні Києво-Печерської лаври в 1697–1709 рр., ще за життя автора, але пізніше їх можна було видавати лише за зразками синодальних друкарень. Це ж стосувалося і життя Феодосія Печерського та інших видань.

Лаврська друкарня з літографією і словолитнею при ній за кількістю вкладеного капіталу була одним із найбільших відомств Лаври. Її обслуговували 35 чоловік братії, 43 наймані майстри і до 50 учнів. На обладнання щороку витрачалось від 75 до 98 тис. руб., і цей капітал давав 45 % прибутку. Отже, друкарня була не тільки просвітницьким центром, але й комерційним [19, арк. 2]. Добре працювала при друкарні й служба маркетингу. Уже в перший рік видання «Київських єпархиальних ведомостей» передплатникам безкоштовним додатком надійшов повний каталог видань друкарні. Через те адміністрація Лаври не була зацікавлена в тому, щоб псувати стосунки та отримувати покарання за неузгоджені книги з Священним Синодом.

Таким чином, бібліотека Києво-Печерської лаври включає в себе крім книг, які є у друкованих каталогах 1908 і 1912 рр. [20], ще багато літератури, яка надійшла після їх створення. Це, зокрема, бібліотека друкарні Києво-Печерської лаври. У неї було своє призначення, чим і пояснюється

специфіка літератури. Вона була потрібною при повторних виданнях найбільш необхідних і вживаних богослужбових і повчальних книг, щоб не виникало зауважень з боку цензурного комітету.

Список використаних джерел

1. *Кагамлик С. Р.* Києво-Печерська лавра: світ православної духовності і культури (XVII–XVIII ст.) / С. Р. Кагамлик. – К. : [б. в.], 2005. – 550 с.
2. Степовик Дмитро Історія Києво-Печерської лаври / Дмитро Степовик. – К. : вид. відділ укр. прав. церкви Київського патріархату, 2001. – 560 с.
3. Храмы Киево-Печерской лавры. – К. : Киево-Печерская Успенская лавра, 2012. – 76 с.
4. *Болховітінов Євгеній.* Вибрані праці з історії Києва / [упор., вст. ст. та додатки Тетяни Ананьєвої]. – К. : Либідь–ІСА, 1995. – 488 с.
5. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі ЦДІАУК), ф. 128, оп. 2 тип., спр. 997. Дело о печатании религиозных книг по образцам синодальных типографий.
6. ЦДІАУК, ф. 128, оп. 1 друк., спр. 161. Доношение типографа.
7. ЦДІАУК, ф. 128, оп. 1 друк., спр. 1564. О передаче на хранение в библиотеку корректурных книг.
8. ЦДІАУК, ф. 128, оп. 1 друк., спр. 1599 а. О реквизиции типографии и её имущества.
9. ЦДІАУК, ф. 128, оп. 1 друк., спр. 1598. О продаже машин и станков, вышедших из употребления.
10. ЦДІАУК, ф. 128, оп. 1 друк., спр. 1600. Реєстр изданий типографии Киево-Печерской лавры в течении 1917–1919 гг.
11. *Грановський Борис.* Становлення видавничої діяльності УАН–ВУАН (1918–1928) // Україна в минулому. – 1996. – Вип. IX. – С. 140–152.
12. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі ІР НБУВ), ф.1, № 26582. Виписка из заседания историко-филологического комитета УАН об издательстве.
13. ІР НБУВ, ф. 90, № 23. Лаврський музей культів та побуту. Акт огляду електричної мережі.
14. ІР НБУВ, ф.1, № 2657. Докладная записка Академии наук по вопросу типографии.
15. *Никодимов І. М.* Спогад про Києво-Печерську лавру (1918–1943 рр.). – К. : Києво-Печерська Успенська лавра, 2005. – 224 с.
16. ІР НБУВ, ф. 52, № 27–34. Матеріали про передачу фундаментальної та Флавіанівської бібліотек бувшої КПІ у відання та користування ВУАН 13 квітня 1923 р. – 22 грудня 1925 р. Виписки з протоколів засідань управи.

17. *Щеглов Г. Э.* Хранитель. Жизненный путь Федора Михайловича Морозова / Г. Э. Щеглов. – Минск: ВРАТА, 2012. – 366 с.

18. Архів НБУВ, оп. 1, № 62. Протоколи № 1–92 засідань совета Всенародной библиотеки при Всеукраинской академии наук 1923–1925 гг.

19. ЦДІАУК, ф. 128, оп. 1 черн., спр. 375. О Лаврской типографии.

20. http://irbis-nbuv.gov.ua/E_LIB/00000303.pdf, http://irbis-nbuv.gov.ua/E_LIB/00000304.pdf